

ORDU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ /
THE JOURNAL OF ORDU UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 1

EYLÜL - 2023

Antik Mısırda IV. Amenhotep (Akhenaton) Döneminde Sosyokültürel Dini Yapı
Sociocultural Religious Structure in Ancient Egypt During The Reign of Amenhotep IV
(Akhenaton)

Enes CEBECİ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı

Master Student, Ordu University, Faculty of Theology, Department of History of Religions

Ordu / Türkiye - **ROR ID:** 04r0hn449

enes123cebeci@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-8795-3675

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Temmuz / 16 July 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Eylül / 26 September 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Eylül / 30 September 2023

Atf / Citation: Cebeci, Enes. "Antik Mısırda IV. Amenhotep (Akhenaton) Döneminde Sosyokültürel Dini Yapı" *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Eylül / 2023), 137-149.

İntihal/Plagiarism: Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. **Enes CEBECİ**

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: oduifd@odu.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Antik Mısırda IV. Amenhotep (Akhenaton) Döneminde Sosyokültürel Dini Yapı

Öz

Antik Mısır dünya tarihi için tıp, astronomi ve din gibi birçok alanda önemli yer edinmiş ve sonraki uygarlıklar için araştırma konusu olmuştur. Bu uygarlığın dini en dikkat çeken unsurlarından birisi olmuştur. Dini, hayatlarının merkezlerine alarak yaşantılarını şekillendirmişlerdir. Bu da dinin, Antik Mısır'ın siyasetinin, kültürünün ve ekonomisinin şekillenmesini sağlayan en önemli unsurlardan birisi olmasını sağlamıştır. Zamanla her bir yönetim merkezi, gücünü ifade etmek için kendi tanrısını ön plana çıkarmaya ve evrenin yaratılışının merkezine tanrısını yerleştirmeye çalışmış, Antik Mısır için birçok yaratılış mitinin ve farklı etkilere sahip tanrıların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu tanrılardan birisi de Amon'dur. Zaman içerisinde güçlenmiş, evrenin merkezine yerleştirilmiş ve saygı duyulan diğer tanrılar ile birleşmiştir. Bu da Tanrı Amon'un Antik Mısır için hayatın merkezinde yer almasını sağlamıştır. Fakat bir tanrının ve ondan güç alan rahipler sınıfının bu kadar güçlenmesi ve Tanrı'nın yeryüzündeki soyunu sürdüren krallara engel olmaya başlaması, bir devrimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu devrimin en zirve noktası, Kral IV. Amenhotep (Akhenaton) Dönemi'dir. Mısır'ın politeist tanrı anlayışına karşı büyük bir devrim yapmış, şehrini değiştirerek eski tanrıları orada bırakmış, kendisine yeni bir şehir kurmuştur. Bu yeni şehirde tek tanrı olarak gördüğü Aton Tanrısına ibadet etmiş, politeistliğe karşı savaş açmıştır. Antik Mısır'da bu devrimin nedeni ve gerçekten monoteist bir devrim mi olduğu tartışmalı bir konu olarak günümüze kadar gelmiştir. Araştırmamızda bu konu irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışmamız "Antik Mısırda Din Algısı", "IV. Amenhotep Öncesi Dönemde Dinî Yapı ve Sosyokültürel Boyutları", "Akhenaton Döneminde Dinî Yapı ve Sosyokültürel Boyutları", "Tek tanrılı Reformun Perde Arkası" ve "Akhenaton'un Reformu'nun Monoteistik İmkânı Üzerine" başlıkları altında şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Mısır Dini Tarihi, Antik Mısır, IV. Amenhotep, Amon.

Sociocultural Religious Structure in Ancient Egypt During The Reign of Amenhotep IV (Akhenaton)

Abstract

Ancient Egypt had an important place in world history in many fields such as medicine, astronomy and religion and became a subject of research for later civilizations. One of the most striking elements of this civilization was the religion. Ancient Egyptians shaped their lives by placing the religion at the center of their lives. This made the religion one of the most important elements that shaped the politics, culture and economy of Ancient Egypt. Over time, each administrative center tried to highlight its own god to express its power and to place its god at the center of the creation of the universe, leading to the emergence of many creation myths and gods with different levels of power for Ancient Egypt. One of these gods is Amon. Over time, Amon's significance became stronger and he was placed at the center of the universe, merged with other revered gods. This made the God Amon the center of everything in Ancient Egypt. However, when a god and the priestly class that was empowered by him became so powerful and began to interfere with the kings who continued God's lineage on earth, a revolution occurred. The peak of this revolution was the reign of King Amenhotep IV (Akhenaton). He made a great revolution against Egypt's polytheistic understanding of god, changed his city, left the old gods there and built a new city for himself. In this new city, he worshipped the God Aton, whom he saw as the only god, and declared war against polytheism. The reason for this revolution in ancient Egypt and whether it was really a monotheistic revolution has remained a controversial issue until today. In our research, we tried to examine this issue. Our research is shaped under the titles of "Perception of Religion in Ancient Egypt", "Religious Structure and Sociocultural Dimensions in the Period Before Amenhotep IV", "Religious Structure and Sociocultural Dimensions in the Akhenaton's Period", "Behind the Scenes of the Monotheistic Reform" and "On the Monotheistic Possibility of Akhenaton's Reform".

Keywords: History of Religions, Religious History of Egypt, Ancient Egypt, Amenhotep IV, Amon.

Giriş

Antik Mısır tarihi içerisinde dikkat çeken ve birçok tartışmalara neden olan dönemlerden birisi XVIII. Hanedanlık firavunlarından olan IV. Amenhotep dönemidir. Dönemin de ortaya çıkan tartışmaların merkezinde genellikle dinî nedenler olmuştur. IV. Amenhotep kendi dinî rejimine devrim yaparak yeni bir dinî anlayış kurmaya çalışmıştır. Devrimi özellikle kendi ve ondan önceki hükümdarların zamanında güçlenmiş ve Antik Mısır'ın dinden kültüre kültürden ekonomiye kadar her noktada gücünün varlığını hissettirmiş olan Amon Tanrısına ve onun rahiplerine karşı yapmıştır. Bu süreçte dikkat çeken birçok faaliyet gerçekleştirmiş ve bunların sonucunda hem o zamanda hem de Antik Mısır tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Büyük bir dinî devrim yaşanmış, fakat bu devrimin dinî nedenleri olduğu gibi hem siyasî hem kültürel hem de ekonomik nedenleri de olmuştur. Çünkü Antik Mısır da din ve toplumun her parçası bir bütün içerisindeydi. Bu da ortaya çıkan bir sonucun farklı farklı nedenlerinin olabilmesi anlamına gelmektedir. Bu sebeple IV. Amenhotep tarafından yapılan bu dinî devrimin hem siyasî hem de ekonomik nedenleri olmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde Antik Mısırın dinî yapısı ile dinî düşüncesinin, Antik Mısır için ne anlam ifade ettiği ele alınmıştır. Bundan sonraki bölümde özellikle Amon Tanrısı ve onun rahiplerinin yükselişini, toplumun ve devletin her kademesine nasıl nüfus ettikleri ve devamında özellikle Amenhotep'in iktidarının hemen öncesinde Amon'un gücünün yavaş yavaş sarsılmaya başlaması ve bu sırada Aton Tanrısının ön plana çıkmaya başlamasından bahsedilmiştir. Buradan sonraki bölümde IV. Amenhotep'in hükümlerini ile geçen 17 yıllık süreç, yeni şehrinin yerinden dolayı Amarna dönemi olarak adlandırılan dönemdeki reform hareketleri ve yeni dinî yapının siyasî ve kültürel yapıda nasıl değişimler ortaya çıkardığı, bir sonraki bölümde bu devrimin arka planı ve IV. Amenhotep devriminin monoteist bir devrim olup olmadığı tartışılmıştır.

1. Antik Mısır'da Din Algısı

Antik Mısır'da yaşayan insanların din algısı geniş bir anlam ifade etmiş ve din ile yaşantı ayrılması zor bir bütünlük oluşturmuştur. Ayrıca Antik Mısır halkı, din kelimesi gibi ayrı bir kelime kullanmamaları dinin ve yaşamın birbirine nasıl nüfus ettiklerini ve ayrışmadıklarını göstermektedir. Antik Mısır'da din, toplumun her bir unsuruna sirayet etmiş şekilde bulunmaktadır.¹ Bu sebeple dinden ayrı bir kültürün veya dinden etkilenmeyen bir ekonominin varlığından bahsedilebilir. Bu kadar iç içe geçmiş bir yapıyı incelerken öncelikle bu yapının temellerini ele almak hem Antik Mısır'ın dinî yapısının daha iyi anlaşılmasını hem de ilerleyen süreçteki olayların daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.

Bu sebeple öncelikle en temele inerek Antik Mısır'ın yaratılış mitlerine değinmemiz gerekir. Antik Mısır halkı, ülkenin dinî ve siyasî koşullarına göre bu mitler üzerinde düzenlemeler ve birtakım eklemeler yaparak mevcut duruma göre bir değişime uğratmışlardır. Karşımıza bundan dolayı birçok farklı kozmogoni ve teogoni mitlerinin olduğu bir çeşitlilik ve bu çeşitliliğin sonucu olarak birçok tanrı ile geniş bir tanrı panteonu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca dönemin durumuna göre farklı tanrılar güçlerini birleştirerek yeni birleşimler ortaya çıkartmış ve bunun sonucu olarak bazı tanrılar belli zamanlarda ön plana gelmişlerdir.² Bazı şehirlerin belli dönemlerde başkent olarak hizmet etmesi ve o hizmet ettiği dönemde kendi ön plana çıkardığı

¹ Mukadder Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı* (Sosyal Bilimler Enstitüsü, MasterThesis, 2020), 14-16.

² Sevim Çolak Akgün, *Eski Mısır Firavunu IV. Amenofis (Akhenaton) döneminde (1353-1336) siyasî, dini ve kültürel faaliyetler* ts., 55.

tanrısını evrenin yaratılışının merkeze koyarak kendi gücünü göstermesi bunun örneği olarak değerlendirilebilmektedir.

En bilinen kozmogoniler içerisinde Heliopolis, Hermopolis ve Menfis mitleri yer alır.³ Özellikle bu mitler her ne kadar farklılaşmaya veya farklı tanrıları da ön plana almaya çalışsa da temellerinde ortaya konulan şeyler benzerlik taşımaktadır. Bunlar; evrenin boşlukta ortaya çıkan bir tepe ile var olması ve yaratılışın güneş tanrılarına dayandırılması gibi ortak noktalardır.⁴ Özellikle yaratılışın güneş tanrıları üzerine odaklanması da aslında Antik Mısır halkının dinî yapısı için büyük bir benzerlik ve ilerleyen süreç için de önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Çünkü Heliopolis kozmogonisine göre evreni yaratan Tanrı Atum ve Heliopolis'in en önemli tanrılarından birisi olan Ra⁵ bir güneş tanrısıdır.⁶ Yine aynı zamanda krallığın en güçlü tanrılarından birisi olan Amon ve ona kısa süre de olsa büyük bir devrim yapmış olan Aton'da güneş sembelleri ile sembolize edilen tanrılardandır.⁷ Fakat yine de bu benzerlikler başkentlerin veya güç dengelerinin değişmesi ile Antik Mısır'a bakıldığında ortaya çıkan dinî düşünce çeşitlenmiş ve temelde bir birlik olmamıştır. Antik Mısır dininin tarihi bir süreç içerisinde siyasi ve kültürel unsurlardan etkilenmiş ve belli değişimlerle varlığını sürdürmüş bir dinî yapısı olmuştur.⁸

Antik Mısır'ın en büyük iki hayat gücü olarak ele alınan unsurları Güneş ve Nil nehridir.⁹ Güneş kültüne ile Nil nehrine verilen önem Antik Mısır toplumunun yaşantısının din üzerindeki etkisini de göstermektedir. Güneş, Eski Çağ uygarlıkları için önemli bir değere sahiptir. Çünkü özellikle tarımla ilgilenen topluluklar için güneş bereketin sembolü olarak ele alınmıştır.¹⁰ Dolayısıyla Antik Mısır halkı için önemli bir noktayı oluşturan tarımsal faaliyetler nedeniyle güneş ile ilişkilendirilen birçok tanrı olmuştur. Yine bunun bir benzeri ise yaratılış mitlerinin oluşum sürecinde de görülmektedir. Örneğin, buna göre evren, boşlukta ortaya çıkan bir tepe ile yaratıldığı belirtilmiştir. Buradaki etkileşim Nil nehrinin bazı dönemlerde suyu çekilerek ortaya bazı tepeliklerin çıkmasıdır. Bu da yaratılış mitlerinin oluşurken coğrafi şartlardan etkilendiğini göstermektedir. Kısaca en basit bir doğa olayı veya tarımsal faaliyet ile en karmaşık bir tanrı anlayışı arasında oldukça güçlü bir etkileşim vardır. Bu etkileşim açısından güneş kültüne verilen önemin Antik Mısır tarihi içerisinde büyük etkileri olduğu söylenebilmektedir. Çünkü Güneşle ilişkili tanrıların çokluğu ve onlar için önemli bir yer edinmesinin yanında krallığın en güçlü güneş tanrısının etkisini azaltmak için de başka bir güneş tanrısını ön plana almaya çalışılması bu durumu desteklemektedir.

Antik Mısır mitlerinin çeşitlenmesinin ve belli tanrıların belli zamanlarda ön plana çıkmasının yanında bazı birleşimlerin ortaya çıkmasının birkaç nedeni olmuştur. En önemli nedenlerden birisi, rahipler sınıfıdır. Antik Mısır'da Kral Tanrı'nın temsilcisi ve Tanrı'nın temsilcisinin en önemli görevlerinden birisi Maad'ın yani evrendeki düzenin sürdürülmesini sağlamaktır.¹¹ Kral dinin ona kattığını unvanları ve kabartmalardaki çeşitli sembollerle dinin sembol boyutunu temsil ederken, dinin pratik boyutu olan ritüelleri hem devletin sınırlarının

³ George Hart - Mehmet Sait Türk, *Mısır mitleri* (Kızılay, Ankara: Phoenix, 2012), 13.

⁴ Akgün, *Eski Mısır Firavunu IV. Amenofis (Akhenaton) döneminde (1353-1336) siyasi, dini ve kültürel faaliyetler*, 56.

⁵ Mürüvvet Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", *BELLETTEN* 59/226 (20 Aralık 1995), 506.

⁶ Erhan Altunay, *Paganizm-2* (İstanbul: Hermes, 2015), 229.

⁷ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 506; Cemal Yılmaz, *Amarna mektupları ışığında Akdeniz Dünyası'nın siyasi ve sosyal görünümü* (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doctoral Thesis, 2019), 96.

⁸ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı*, 13.

⁹ M. L. Wilson - R. David, "Cult of the Sun: Myth and Magic in Ancient Egypt", *The South African Archaeological Bulletin* 37/135 (Haziran 1982), 47.

¹⁰ Ebru Uncu, "Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü", *History Studies International Journal of History* 5/1 (ts.), 349.

¹¹ Stuart Kallen, *Pharaohs of Egypt* (ReferencePoint Press, 2012), 8.

genişlemesi hem de farklı sebeplerle kralların iş yükünün artmasından dolayı bu ritüelleri icra etmeye kralın seçtiği belli başlı kişiler görevlendirilmeye başlanmıştır. Bu da rahipler sınıfının doğmasının en temel nedenini oluşturmuştur.¹² İlk ortaya çıkan rahipler sınıfı özellikle halktan farklılaşmamış, onların giydiği kıyafetleri giymiş ve aynı zamanda kuyumculuk veya kâtiplik gibi işlerle uğraşmışlardır. Bu da kısmi zamanlı bir rahiplik sınıfı ortaya çıkarmışlardır. Örneğin, bilinen en meşhur örneklerden birisi Kral Djoser'in veziri ve başrahibi olan İmhotep'tir.¹³ İmhotep baş mimarlık, yazarlık, hekimlik yapmış ve aynı zamanda astronomi ile ilgilenmiştir.¹⁴ Yani rahipler bu dönemde hem halktan birisi olmuş hem de kısmi zamanlı din adamları olmuşlardır. Antik Mısır'a dinî açıdan en büyük etkileri ise belli doktrinleri destekleyerek o düşüncelerin ön plana gelmesini sağlamak olmuştur. Mesela ön planda olan Tanrı'nın Ra olduğu zamanda, kralları Ra'nın soyundan geldiği doktrini ile destekleyerek kralları güçlendirmişler ve krallar ise bunun karşılığı olarak tapınakların yapımında ve ekonomik anlamda yardımcı olmuştur. Dolayısıyla bu da rahipler sınıfının güçlenmesini sağlamıştır.¹⁵ İlerleyen süreçte elde etmeye başladıkları bu güç ile (özellikle yeni krallık döneminde) beraber rahiplik sınıfı tam zamanlı bir çalışma sistemine dönüşmüş. Halk ve rahipler arasında bir ayırım oluşmuş ve rahipler kendilerine has kıyafetler giyerek bunu göstermişlerdir.¹⁶

Özetle buraya kadar Antik Mısır'ın mitlerine ve bunların ortaya çıkmasını sağlayan durumlardan bahsedilmiştir. Daha sonra temellerinde belli benzerlikler taşısa da gelişen süreçte nasıl farklılaştıklarını ve bunların farklılaşmasını sağlayan rahipler sınıfına değinerek Antik Mısır'ın dinî yapısını genel olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Buradan sonra ise özellikle IV. Amenhotep öncesi yeni krallık dönemi içerisindeki bu dinsel etkileşimin ne boyutta olduğunu ve bunun krallık için nasıl etkileri olduğu ele alınmıştır. Bunun içinde de özellikle Yeni Krallık döneminde Mısır'da Amon Tanrısı ön planda olduğu için Amon'un yükselişine ve belli bir süre içerisindeki düşüşüne bakılmıştır. Diğer bir ifadeyle buradaki asıl mesele, "Amon'un Antik Mısır üzerindeki etkisi" ekseninde irdelenmiştir.

2. IV. Amenhotep Öncesi Dönemde Dinî Yapı ve Sosyokültürel Boyutları

Antik Mısır'ın tanrı panteonu oldukça çoğulcu bir özelliğe sahiptir. Bu tanrılar içerisinde büyük bir kısmı yerel olarak kalırken çok azı bütün bir krallık için öneme sahip olmuştur. Bu azınlık içerisindeki tanrılardan birisi Amon Tanrısıdır ve Mısır krallığı içerisindeki en önemli tanrılardan birisi olmuştur. Bu önem onu zamanla siyasî ve ekonomik açıdan son derece güçlenmesini ve aynı zamanda onun imparatorluk içerisinde geldiği nokta itibari ile son imparatorluk tanrısı olarak anılmasını sağlamıştır.¹⁷ Fakat bu belli bir zamanda uygun koşulların sağlanması ile olmuştur. Çünkü ilk zamanlar Antik Mısır'da özellikle Menfis ve Heliopolis Tanrılarına nazaran ön planda olmamışlardır. Bu dönemde genellikle hayvanlarda verimlilik tanrısı olarak bilinen bir öneme sahiptir.¹⁸

İlk kez önem kazanması ise Antik Mısır'ın siyasî bir karmaşıklık içerisinde bulunmasıyla olmuştur. Antik Mısır tarihi genel olarak bazı tarihi dönemlere ayrılarak incelenmektedir.¹⁹ Ülke

¹² Serge Sauneron, *The priests of ancient Egypt* (New York, Grove Press, 1960), 34.

¹³ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı*, 50,51,52.

¹⁴ A. Renner, Alberta, *Mısır Mitolojisi*, çev. Ercoşkun, Hüseyin (İstanbul, ts.), 86.

¹⁵ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı*, 56.

¹⁶ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı*, 60.

¹⁷ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 499.

¹⁸ Altunay, *Paganizm-2*, 263.

¹⁹ "Erken Hanedanlık Dönemi (MÖ. 2900-2545), Eski Krallık (MÖ. 2543-2120), Birinci Ara Dönem (MÖ. 2118-1980), Orta Krallık (MÖ. 1980-1760), İkinci Ara Dönem (MÖ. 1759-1539), Yeni Krallık (MÖ. 1539-1077), Üçüncü Ara Dönem (MÖ. 1076-723) ve Geç Dönem (MÖ. 723-332)"

genelindeki sorunların olduğu zamanlar ara dönemler olarak ele alınmıştır. Erken hanedanlık döneminden sonra birinci ara dönem denilen bir zamana girilmiş bu zaman diliminde bazı karışıklıklar ve siyasî bunalımlar sebebiyle merkezi idare ve ülkenin bütünlüğü bozularak, aşağı ve yukarı mısır olarak ayrılmıştır. Daha sonra bozulan düzen I. Mentuhotep isimli Tebli bir kral tarafından tekrardan kurulmuş böylece Aşağı ve Yukarı Mısır yeniden birleştirilmiştir. (Mısırı ilk kez birleştiren kral Menes gibi²⁰) Böylece birinci ara dönem biterek Orta Krallık denilen dönem başlamış, fakat bu dönemde artık Antik Mısır Teb merkezli bir yönetim olarak devam etmiştir. Burada önemli olan nokta ise Teb'in Tanrısı olan Amon'dur. Tanrı Amon başarının nedeni olarak görülmüş ve ülke genelinde bilinmesini aynı zamanda saygınlığının da artmasını sağlamıştır.²¹ Dinî açıdan ise Mısır'ın diğer tanrıların güçleri de Tanrı Amon'a eklenmesini sağlamıştır. Daha önceki dönemlerde Heliopolis kültüründe ön planda olan Tanrı "Ra"²² Orta Krallık döneminde Tanrı Amon ile birleşmiş ve "Tanrıların Kralı Amon-Ra" olarak anılmaya başlanmıştır.²³

Bu ilk büyük başarı Tanrı Amon için önemli bir kazanç olsa da onu tam olarak zirveye taşıyan olay, Antik Mısır'ın Hiksoslar tarafından işgal edilmesidir. Orta krallığın sonunu getiren ve ikinci ara dönemi başlatan bu istila bazı başkaldırlara neden olmuş, özellikle Teb şehrinin komutanları olan Kamose ve Ahmose liderliğinde yapılan kurtuluş mücadeleleri sonunda başarılı olunmuş ve düşmanı istila ettikleri yerlerden çıkarılmıştır.²⁴ Bu başarı sonucunda krallık içerisinde bozulan düzen tekrardan kurulmuş ve bu defa da kurtuluşun Teb merkezli olması Tanrı Amon için kazançlı olmuş ve yine zaferin büyük bir övgüsünü alarak onun diğer diğer tanrılara göre önemli bir konum edinmesini sağladığı söylenebilmektedir.

Tekrardan kurulan düzen, Yeni Krallık denilen bir dönemi başlatmıştır. Bu dönem Mısır tarihi için hem büyük savaşların ve galibiyetlerin olduğu hem de IV. Amenhotep zamanındaki gibi büyük dinî çatışmaların yaşandığı karmaşık bir dönem olmuştur. Bu dönemin ilk kralları savaş yanlısı kişilikleri ve başarılı yönetimleri sayesinde ülkenin gücünün artmasını ve sınırlarının hızlıca büyümesini sağlamış ve bu başarıların da yine Tanrı Amon ve onun rahiplerinin sayesinde olduğunu düşündükleri için Antik Mısır dinî açıdan oldukça koyu bir teokratik yönetim altına girmeye başlamıştır. Bu da Amon'un hem ekonomik hem de siyasî açıdan güçlenmesini ve özellikle rahipler sınıfının zamanla devlet içerisinde bir devlet olacak güçlenmesini sağladığı ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle Antik Mısır'ın bütün güçlerini artık tam anlamıyla kullanabilecek bir tanrı ve rahip sınıfı ortaya çıkmıştır.²⁵

Özellikle 18. Hanedanlık zamanında Amon rahipleri bu güçleri tam olarak kullanmış hatta krallarının tahta geçmesi Amon'un lütfuyla ve dolayısıyla rahiplerin onayı ile olabilecek bir duruma gelmiştir.²⁶ Ayrıca Amon siyasî, kültürel vb. alanlardaki bütün sorunların çözüm getiricisi olarak ele alınmış, sorun ne ise Amon'un heykeline sunularak ve rahipler tarafından sesli veya beden diliyle cevaplandırılarak çözülmeye çalışılmıştır.²⁷

Amon'un ciddi anlamda güçlenmesi özellikle krallar için de tehlikeli bir boyut almaya başlaması zamanla bir tepkinin ortaya koyulmasına neden olmuştur. Bu tepkilerinin ilk somut yansımaları özellikle II. Amenhotep döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. II. Amenhotep'in ilk dönemlerinde Amon'un gücü devam etmiş, bütün Mısırın en üst tanrısı olarak ilan edilmiş ve

²⁰ Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost, 2019), 39.

²¹ Altunay, *Paganizm-2*, 196,197.

²² Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı*, 55.

²³ Desplancques, *Antik Mısır*, 74; Sipahioğlu, *Antik Mısır'da rahip sınıfı*, 59.

²⁴ Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004), 80.

²⁵ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / cilt 1*, çev. Ali Berktaş (Kabalcı Yayınları, 2003), 131.

²⁶ Afet İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 175.

²⁷ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 512.

dolayısıyla Ra da olmak üzere bütün tanrıların Amon'un sıfatları olduğunu savunmuşlardır. Burada Amon sadece Mısırlıların değil bütün bir insanlığın tanrısı olarak ele alınmıştır.²⁸ Fakat bu kadar gücün tek bir tanrıda ve dolayısıyla onun rahiplerinin elinde bulunması sorun olmaya başlayacağı anlaşıldığında Amon'un gücünün dengelenmesi için bazı somut şeyler ortaya konulmuştur. Örneğin, Menfis doğumlu olan II. Amenhotep "Hierapolisin Yaratıcı Tanrısı" unvanını almış kendi başkenti olan Teb Şehri'nin yanı sıra Hireopolis ile Menfis şehirlerine de ilgi göstermiş ve buralara da birtakım yatırımlar yapmış, aynı zamanda Ra Tanrısına da saygı duymuştur.²⁹ Buradan sonra Amon Tanrısı ve krallık arasında bir dengelenme süreci başlamıştır.

Aynı şekilde IV. Tutmosiz ise kral olduğunda kendisinin Ra tarafından seçildiğini ilan etmiş ve Amon rahipleri ile arasına mesafe koymuştur.³⁰

IV. Amenhotep'in babası olan III. Amenhotep ilk başlarda Amon'u hoşnut etmek için caba sarf etmiş, Luksor tapınağını Tanrı Amon için yaptırmıştır. Aynı zamanda Opet (harem) festivallerini de Tanrı Amon için düzenlemiştir. Fakat daha sonra o da Amon Tanrısının gücünün kırılması için birtakım faaliyetler yapmış, mesela bir güneş tanrısı olan ve Ra'nın tecellisi olarak gözüken Aton Tanrısı adına Nil'in batı kıyısına Malkara adında bir saray yaptırmıştır. Bu saraya "firavunun malikanesi Atonun parlaklığıdır." diyerek açıkça Aton'a duyduğu saygıyı dile getirmiş ve Amon Tanrısına karşı tepkisini ortaya koymuştur. Aynı zamanda yeni sarayını Teb'e veya Tanrı Amon adına yaptırmaması, bu gücü dengelenmek istemesi ile oldukça ilgilidir. Yine Aton'a saygısını gezinti teknesine "Aton'un Parlıtı" adını vererek göstermiştir.³¹

Görüldüğü gibi burada Aton veya Aten isminle anılan ve güneş diski ile sembolize edilen tanrı ön plana gelmeye başlamıştır. Her ne kadar bu dönemde ve ilerleyen süreçte ön plana gelse de Aton Tanrısının kökenleri Orta Krallığa kadar dayanmaktadır. Sonuç olarak Kral IV. Amenhotep döneminde Antik Mısır'ın dinî tartışmalarının en gözde tanrısı hatta tek tanrısı olmuştur.³²

Bütün bunlar buraya kadar özellikle Yeni Krallık döneminde Tanrı Amon'un güçlenmesi ve devletin her yerine nüfus etmesi sonucunda bir takım dengeleme veya gücünün kırılması için bazı şeylerin neden yapıldığını ele aldık. Şimdi ise ortaya çıkan bu tepkilerin zirveye ulaştığı ve tam anlamıyla büyük bir devrim yaşanan IV. Amenhotep dönemine giriş yapabiliriz.

3. Akhenaton Döneminde Dinî Yapı ve Sosyokültürel Boyutları

Antik Mısır firavunları içerisinde diğerlerine göre daha fazla dikkat çeken bir dönem olmuştur. Bu dönem özellikle dinî birtakım tartışmaların merkezinde olan ve kimilerine göre büyük bir reformist kimilerine göre ise kafir kral olarak adlandırılan IV. Amenhotep kendisine aldığı isimle Akhenaton dönemidir. 17 yıllık hükümdarlığı Antik Mısırın en hareketli dönemlerinden birisi olmuştur.³³ Babası III. Amenhotep'den sonra kral olduğunda hükümlerinin ilk dönemlerinde herhangi bir atılım veya reform denilecek büyük bir şey olmamıştır Aksine tam olarak o zamana kadar ki atalarının yaptığı gibi yapmıştır. O, zamanındaki dinî durum içerisinden bakıldığında tam bir dindar olarak görülmüştür. Özellikle babasının İpetsutdaki tapınağının giriş kapısını tamamlaması ve Nübyede de tıpkı III. Amenhotep'in yaptığı

²⁸ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 518,519.

²⁹ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 523.

³⁰ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 524.

³¹ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 527,528.

³² Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (Thames & Hudson, 2003), 236.

³³ Toby A. H. Wilkinson - Ümit Hüsrev Yolsal, *Eski mısır: MÖ 3000'den kleopatra'ya bir uygarlığın tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 346.

gibi Amon'a adanmış bir tapınak kurması IV. Amenhotep'in ilk yıllardaki dinî tutumunu açıkça göstermektedir.³⁴

İlerleyen süreçte artık düşüncelerini yavaştan ortaya koymaya başlayan IV. Amenhotep daha önce yaptığı gibi İpetsutdaki Amon-Ra tapınağının arazilerine yapması gereken yatırımları özellikle İpetsutdaki Amon-Ra arazisinin dışında, doğu tarafına denk gelen yeri seçmişti. Bilinçli olarak bu yeri seçmesindeki en önemli nedenlerden birkaçı güneş ışıklarını tam olarak alması (Aton Tanrısı için önemli bir ayrıntı) ve daha önce bu bölge üzerinde herhangi bir yapı olmamasıydı. IV. Amenhotep seçtiği bu bölgeye yatırımlarını ve tapınağını yaptırmıştır. Buraya yeni yaptırdığı tapınağa ise "Gempaaten" (Aton bulunur) adını vererek onu güneş diski ile sembolize edilen Aton Tanrısına bağışlaması IV. Amenhotep'in yapacağı reformun ilk adımlarından birisi olmuştur. Aynı zamanda belli işaretler kendisini mimaride de göstermiştir, bu dönemde yapılan heykellerin önemli yerleri Tanrı Amon'un levhaları ile süslenmiş ve güneş tanrısı Aton ile IV. Amenhotep'in eş krallar olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.³⁵ Tüm bu olanlar Amon rahiplerinin dikkatini çekse de ortada onların otoritesine zarar verecek büyük bir şey olmadığı için sorun çıkmamıştır. Daha sonraki süreçte ise çatışmaların daha belirgin olacağı büyük değişimler ortaya çıkmıştır.

IV. Amenhotep'in en büyük faaliyetlerinden birisi ismini değiştirmesidir. Hükümdarlığının 4. yılında doğum adı olan Amenhotep (Amon hoşnuttur) adını Akhenaton (Aton için yararlı olan) olarak değiştirmesi ileride yapacağı reformun ciddiyetini göstermekteydi.³⁶ Fakat bütün bu reformlar yine de bir noktada temelsizdi. Çünkü Amon rahipleri hala Teb şehrinde güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüşlerdir. Bu sebeple halkın Amon kültürünü bırakıp onun yerine Aton kültürünü benimsemesi oldukça zor görünmüştür. Bu sebeple Akhenaton kendisine yeni bir merkez şehir yaptırmaya karar vermiş ve şehre "Akhetaten" (Diskin Ufku) ismini vererek kraliyet merkezini oraya taşımıştır.³⁷ Aton kültürünün ön plana gelmesini sağlamak ve yeni düşünceleri daha iyi anlatmak için bu yeni yere ihtiyacı vardı. Burası daha önce herhangi bir tanrıya veya herhangi bir devlete ait olmaması ve üzerinde hiç kimsenin hak iddia etmemesi gerekmiştir. Akhenaton ise şartları oldukça iyi şekilde sağlayan eski başkent Menfis ve o zamanki yönetim merkezi olan Teb şehirlerinin ortasına denk gelen yeni yerini bulmuştur. Krallığının 5. yılında bulunduğu bölgeye ilk ziyaretini yaparak şehrin kurulma talimatını vermiştir.³⁸ Bir yıl sonra tekrardan burayı ziyaret ettiğinde burada büyük bir sungu da bulunarak karısı ve kızları üzerine Akhetaton şehrindeki her şeyin Aton'a ait olduğuna yemin etmiş, bir sonraki yıl şehir tam olarak yerleşmeye uygun olarak hazırlanmış ve olağanüstü mimarisi ile şehir bütünüyle bir tapınak olarak yapılmıştır. Çünkü Aton Tanrısı için karanlık veya kapalı bir mekândan ziyade, gündüz herhangi bir zamanda yukarıda görülen güneşe saygı duyulup tapınılabilecek bir tarza sahiptir.³⁹ Başka bir ifadeyle şehir bir acık hava tapınağı olarak görülmüştür.

Artık buradan sonra o zamana kadar ki Mısır geleneği için bütünüyle farklı bir dönem başlamıştır. Daha önceki Krallar "Maati" koruma üzerinde yoğunlaşırken Akhenaton bizzat tanrılar gibi Maat ile yaşadığını söylemiştir. Bunun sonucunda evrenin işleyişi ve günün doğuşu artık üç kişiyle (Aton, Akhenaton ve Nefertiti) olduğunda inanılmıştır. Tanrı Amon'a ibadet etmek için herhangi bir ayrı tapınağa ya da rahiplere ihtiyaç olmamıştır. Fakat yine de Aton'a her zaman tapılamazdı. Akhenaton vasıtası ile Aton'a ibadet edilebilirdi. Yani o hem devletin başı

³⁴ Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 347.

³⁵ Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 348.

³⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / cilt 1*, 132.

³⁷ Michael Rice, *Who's Who in Ancient Egypt (Who's Who)*, 2001, 5.

³⁸ Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 351.

³⁹ Hugh Honour - John Fleming, *Dünya Sanat Tarihi*, çev. Hakan Abacı (Alfa Yayınları, 2016), 90.

hem de yeni dinin peygamberiydi.⁴⁰ Özellikle Aton'a yazılmış büyük ilahi adı verilen ve Aton'un her şeyi yaratan tek tanrı olduğunu ilan eden ilahi, Akhenaton'un öğretisinin yayılmasını da sağlamıştır.⁴¹

Fakat diğer tanrılara inananların toplumda varlığını sürdürüyor olması, istenilen başarının toplumsal temelde sağlanmadığını ortaya koymuştur. Bu ise kral Akhenaton'un reformunun köktenci bir forma dönüşmesine neden olmuştur. İlk başlarda özellikle Teb'de bu bir sıkıntı olarak görülmemiştir. Halk o dönem için halen ölüm tanrısı olan Osiris gibi tanrılara ibadet edebiliyordu. Fakat yeni şehrin de yeni kuralları olmuştur. Bu anlamda eski tanrıların tamamen unutulması veya ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bundan sonra tanrıları tamamen ortadan kaldırmak için devlet destekli yasaklama ve bir heykelleri parçalama politikası ortaya çıkmıştır. Ordular, kutsal metinleri ve tapınakları tahrip etmiştir. Kim olduğunu önemsenmeden herkesin lahitlerindeki Amon kelimesi sildirilmiş ve "tanrı" kelimesinin çoğulları için bile bu işlem uygulanmıştır. İnsanlar ise bu durumdan kendilerini korumaya ve Aton için tehlike arz edecek isimleri varsa bu isimlerini değiştirmeye çalışmışlardır.⁴²

Devrim, ilerleyen süreçte Akhenaton'un ve ailesinin kutsallaştırılmasını sağlayan bir duruma gelmiştir. Şöyle ki Akhenaton Tanrı Shu'nun bedenleşmesi olarak gözükmekte karısı Nefertiti -sonradan adını Neferneferuaton (güzel, Aton'un güzellikleridir) olarak değiştirdi- tanrıça Tefnut'un cisimleştirilmesi olmuş ve bu da Aton, Akhenaton ve Neferneferuaton üçlemesini ortaya çıkarmıştır. Bu da hâkim olan Mısır geleneklerindeki tanrı anlayışının yerine kraliyet ailesinin geçmesine neden olmuştur. Eskiden tanrılar için yapılan kraliyet geçişi ve ölüm Tanrısı Osiris'e yapılan sungu törenleri artık yeni şehirde Akhenaton ve onun ailesi için düzenlenmeye başlanmıştır. Aynı zamanda Akhenaton'un yeni dinine ise yani Atonizm'e tek inanabilen kişi bizzat kendisi olmuştur.⁴³

Tüm bunlara bir bütün olarak bakıldığında hem Mısır'ın dinî yapısına karşı olarak hareket etmesi hem de zamanla kendi ailesini kutsallaştırması ve halkın ibadet özgürlüğünü kendisi ile sınırlandırması halkın önemli bir kısmının krala ve yeni dinine karşı olumsuz düşünce ve tavırlar beslenmesine neden olmuştur.⁴⁴

Bunu fark eden Akhenaton hükümrancılığının son yıllarında bu tepkileri engellemek ve gerilen ortamı yumuşatmak için tekrardan Amon rahipleriyle anlaşmaya çalışmıştır. Bu yakınlaşmaya karşı karısı Nefertiti'nin Aton'a bağlı olması sebebiyle Akhenatonla arasına mesafe koymuştur.⁴⁵ Nefertiti'nin Akhenatonla eş krallığının sürdürürken ortalıktan kaybolması veya saraydan uzaklaştırılması da bunu göstermektedir.⁴⁶ Akhenaton karısının karşı gelecek şekilde katı tutumundan vazgeçmiş ve iyimser bir şekilde Teb'de tekrardan Amon rahiplerine bir tapınak yaptırmış olması, Akhenaton'un son dönemleri için barış ortamı sağlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Artık ölümüne kadar ki süreçte eski merkez Teb'te ve yeni merkez Amarna'da hem Aton'a hem de Amon'a beraber ibadet edilmiştir.⁴⁷

Kral'ın 17 yıllık hükümdarlığının ölümü ile bitmesi üzerine artık Aton'a tapınılacak bir aracı kalmadığı için ve halkın Akhenaton'un baskıcı rejimine tavır almaları sebebiyle tekrardan

⁴⁰ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 108.

⁴¹ Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 356,357,358,359.

⁴² Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 359,360.

⁴³ Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 363-364-365.

⁴⁴ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 241.

⁴⁵ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 109.

⁴⁶ Kallen, *Pharaohs of Egypt*, 71.

⁴⁷ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 111.

eski dönemki inançları hızlı bir şekilde yükselmiştir.⁴⁸ Akhenaton'un ölümü ise de tartışmalı bir konudur. Genellikle iddialar yeni dinden memnun olmayan, onlara zarar veren Amon rahipleri ve onlara destek veren bir kısım asker tarafından baskılara maruz bırakılarak öldürüldüğüne yöneliktir.⁴⁹ Farklı bir görüş ise Akhenaton'un "Marfan Sendromu" hastalığı sebebiyle öldüğüne yöneliktir.⁵⁰ Hangi sebepten ölmüşse de onun ölümünden sonra devrimi tamamen geriye döndürülmeye ve nasıl Akhenaton diğer tanrıları yok etmeye çalıştıysa onu da aynı şekilde Mısır tarihinden yok etmeye çalıştıkları söylenebilmektedir.

Akhenaton'un ölümden sonra eski dönemdeki inanca dönüşün hızlandığı krallardan birisi Tutankhamon'dur. İlk adı Tutankhaton olan bu kral genç yaşta ölmüş ve 9 yıllık bir hükümdarlığı olmuştur.⁵¹ Fakat bu kısa zamanda etkisini kaybeden Aton inancına, kendi ismini değiştirerek ve Teb'e geri dönerek ciddi bir zarar vermiştir.⁵² Daha sonra ise Amon rahipleri tarafından firavun ilan edilen Genel Horemheb, Aton dininin yarattığı sorunları düzeltmeye ve eski düzeni tekrardan kurmaya çalışmış, Atonizm'in merkezi olan Akhetaton'u ise tamamen yıktırarak bu dini toplumdaki tamamen silmeye çalışmıştır.⁵³ Böylece Akhenaton'dan önceki krallarla başlayan ve Akhenaton'la zirveye ulaşan bu devrim son bulmuş ve Amon'nun gücünü tekrardan kazanmak için önünde bir engel kalmadığı söylenebilmektedir.

4. Tek Tanrıcı Reformun Perde Arkası

Akhenaton'un devrimi tartışmalı ve ortaya farklı iddiaların atıldığı bir dönem olmuştur. Bu iddialar genellikle dinî, (Akhenaton'un bunları yaparken Tanrı'nın bizzat yardımıyla ve yönlendirmesi yaptığı) siyasi-ekonomik nedenler ve Akhenaton'un babasından etkilenip böyle bir devrim yaptığı şeklinde ortaya atılan iddialardır. Tabii ki bunların kanıtlanması veya Akhenaton'un tam olarak ne düşündüğünü bilme imkânımız sınırlıdır. Fakat bu iddiaların bilinmesi dönemin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilmektedir.

İlk iddia Akhenaton'un, devrimi, bizzat Tanrısının istekleri doğrultusunda ve Tanrısının yardımı ile yaptığıdır. Bu konuya en ciddi dayanakları ise Akhenaton'un Tanrısı tarafından yönlendirilerek devrimini ortaya koyduğu inancıdır. Örneğin, yeni kuracağı şehrinin bizzat tanrı tarafından seçilmesi ve Akhenaton'un bu yönlendirmesiyle şehri buraya yaptırmasıdır.⁵⁴ Bu da Akhenaton'un bir peygamber gibi görülmesinin nedenlerinden birisidir.⁵⁵

Somut iddialardan birisi ise Akhenaton'un bu devrimi yaparken siyasi ve ekonomik neredeyse her türlü gücü elinde bulunduran Amon ve onun rahipler sınıfının gücünü kırmak istemesi ile bu devrime kalkışmasıdır.⁵⁶ Bu güç sorunu sadece Akhenaton'un değil onun atalarının da gündeminde olan bir mesele olmuştur. Özellikle Babası III. Amenhotep'in sürekli işlerini engelleyen Amon sınıfına karşı bir takım önlemler almıştır. Bununla onların krallık içerisinde daha fazla irtica faaliyetleri yapmasını engellemek istemiştir. Fakat buna ömrü yetmeyen babasının bu görevini Akhenaton'un devam ettirmesi, bu devrimin altında yatan önemli bir nedeni

⁴⁸ Akgün, *Eski Mısır Firavunu IV. Amenofis (Akhenaton) döneminde (1353-1336) siyasi, dini ve kültürel faaliyetler*, 76.

⁴⁹ A. Renner, Alberta, *Mısır Mitolojisi*, 93.

⁵⁰ Ali Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*, ed. Orhan Suveren (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2007), 40.

⁵¹ A. Renner, Alberta, *Mısır Mitolojisi*, 95.

⁵² Altunay, *Paganizm-2*, 205.

⁵³ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 535.

⁵⁴ Desplancques, *Antik Mısır*, 85.

⁵⁵ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 109.

⁵⁶ Altunay, *Paganizm-2*, 202.

olduğu söylenebilmektedir.⁵⁷ Kısaca bu çerçeveden bakıldığında Akhenaton'un amacı Amon rahipler sınıfının gücünü yok etmek istemesidir, denebilir.

Bir diğer iddia ise psikolojiktir. Bu da Akhenaton'un babasından etkilenerek ortaya böyle bir reform girişimine kalkışmasıdır. Şöyle ki Akhenaton'un babası III. Amenhotep için düzenlenen Sed festivallerinde karşılaştığı güneş imgeleri onda büyük bir iz bırakarak ileride güneş diski ile sembolize edilen Aton'a verdiği önemin nedenini göstermiştir. Ayrıca babasının döneminde kral güneş diski haline gelirken, oğlunun hükümrانlığında güneş diski kral haline gelmiştir. Böylece eski kralın güneş diski olarak ebediyen varlığını sürdürmesi ve güneş tanrısı (III. Amenhotep) ve kral (Akhenaton) her gün dünyayı yeniden yaratarak birlikte hüküm süreceklerinin bir sembolü olmuştur.⁵⁸ Bu da Akhenaton'un çocukluğundaki psikolojik etkilerinin daha sonraki süreçte ortaya çıktığına dair iddiaları oluşturmaktadır.

5. Akhenaton'un Reformu'nun Monoteistik İmkânı Üzerine

Akhenaton'un Reformu, birçok kaynakta veya Akhenaton hakkında yapılan belgesel çalışmaların çoğunda Antik Mısır tarihi içerisinde monoteist bir devrim olarak geçmektedir. Bu iddia aslında sadece Akhenaton'un reformu için değildir. Mısır'ın genel yapısının da monoteist olduğunu savunanlar da vardır. Antik Mısır dilinde "Neter" kavramının anlamı ise "tanrısallık"dır. Bu tanrısallık kendisini farklı bölgelerde, aynı özellikte fakat farklı isimlerle ortaya çıkarmaktadır. Bu da aslında tanrısallığın tek bir kaynaktan beslendiğini dolayısıyla tek tanrıci düşünceye yakın bir anlayış oluşturmaktadır. Aynı zamanda Antik Mısır metinlerinde sıklıkla tanrıları överken "tek tanrı sensin" tarzında ifadeler de yer alması bunu desteklemektedir.⁵⁹ Bunların sebebinin aslında Mısır dininin tek tanrıci bir yapıya yakın olduğunu savunanlar vardır. Fakat her ne kadar bir başlık altına toplanmaya çalışılsa da birçok tanrının var olması ve bu tanrılardan bazılarının diğerlerine üstün olması Henoteistik bir yapıya işaret etmektedir. Örneğin, Amon için "o tektir" derken aynı zamanda "bütün tanrıların babası" diye hitap edilmesi de bunu göstermektedir.⁶⁰ Akhenaton reformu da böyle bir tartışma ortaya çıkarmaktadır.

Bazı tarihçiler Akhenaton'un tek bir tanrıya inandığını yani monoteist bir devrim ortaya koyduğunu söylerler.⁶¹ Örneğin, Akhenaton'un bütün tanrıları yok etmeye çalışması aynı zamanda bu tanrıların isimlerini ailesinin isimlerinde bile geçse sildirmesi aynı zamanda tapınakları da yıktırması ve dolayısıyla Aton'dan başka bir tanrı kalmamasını sağlaması monoteist bir yaklaşım olarak görülmektedir.⁶²

Bazı tarihçiler ise Akhenaton'un söylediği tek tanrıci ifadeler çok öncesinde Amon-Ra ve diğer tanrılar içinde söylenmiştir. Bu ifadeler söylenirken bile birçok tanrı varlığını hala korumaktaydı. Örnek olarak güneş diskiyle ilişkili olan Mnevis boğası gibi kültlerin ve babasının tanrısallık kültürünün de hala devam etmesi⁶³ ve ayrıca Akhenaton bütün tanrıları ortalıktan kaldırmaya çalışsa bile kendisi de kutsal bir varlık olduğu için en azından iki varlığın kutsallığından bahsedilebilmektedir. Çünkü Aton'a inananlar ancak Akhenaton vasıtası ile ona dua edebilmektedirler. Buna örnek olarak Akhenaton tarafından söylenen "Sen benim kalbimdesin ve planlarının ve gücünün sırrına eriştiğin oğlun (yani Akhenaton) dışında seni

⁵⁷ Narçın, *A'dan Z'ye Mısır*, 39.

⁵⁸ Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 346-348.

⁵⁹ Altunay, *Paganizm-2*, 214-215.

⁶⁰ Kurhan, "İmparatorluk Tanrısı Amon", 519.

⁶¹ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 109; Leonard William King - Henry Reginald Holland Hall, *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*, çev. Arıcan Uysal (İzmir: İlya Yayınevi, 2012), 40.

⁶² Wilkinson - Yolsal, *Eski mısır*, 360.

⁶³ Morris L. Bierbrier, *Historical Dictionary of Ancient Egypt* (The Scarecrow Press, Inc., 2008), 29.

kimse tanımıyor.”⁶⁴ ifadesi de Akhenaton’un tanrı düşüncesinde Aton’dan başka kutsalların olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da tek tanrıcı bir anlayışa uzak görülebilmektedir.

Bu başlık altında ortaya koyulmaya çalışılan düşüncelerin birçoğu tartışmalı bir konulardan oluşmaktadır. Bir yandan tanrıların reddi, monoteizmi düşündürürken diğer yandan ise kendisinin veya ailesinin kutsallaştırılması Henoteist bir yaklaşımı çağrıştırmaktadır.

Sonuç

Çalışmamızda Antik Mısır’ın dinî yapısını ve ortaya koyulan dinî düşünceye değinilmiştir. Hem yaşantısından hem de coğrafi faktörlerden etkilenerek ortaya çıkan mitler belli bir zaman sonra Antik Mısır için büyük bir anlam ifade etmiştir. Bunun da Antik Mısır’ın dinî yapısının şekillenmesini ve yaşayan yurttaşlar için hayatlarını şekillendiren bir yapı olarak ele alındığı görülmüştür. Fakat bu din olgusu devletin ve kralların otoritesine zarar verecek seviyeye geldiğinde belli başlı önlemler alınmasını yönetim açısından mecburi kılmıştır. Bir güneş tanrısı olan Amon devlete hizmet ettiği sürece önemli görülmüştür. Krallar ve devlet tarafından desteklediği ve halk tarafından ise saygı duyulduğu görülmüştür. Fakat iş kralların otoritesini sarsmaya ve devletin çıkarlarına zarar vermeye başladığında bunun da bir önlemi alınmasını ortaya çıkarmıştır. Bunun için birçok adım atıldığı, nihayetinde Akhenaton devrimini yaptığı ve krallık lehine bu durumu çözdüğü görülmüştür. Devrimini gerçekleştiren Akhenaton, sonraki dönemde etkilerini ortadan kaldırmaya çalıştığı tanrıların yerine kendisinin ve ailesinin geçmesine neden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca insanların ibadet özgürlüğüne engel olarak sadece kendisi aracılığı ile Aton’a inanabileceklerini ve/veya ibadet edebileceklerini söylemiş, halkının hoşgörüsü yerine nefretini kazanmıştır. Bunun da Akhenaton’un yaptığı devrimin Antik Mısır’ın tekrardan çok tanrıcı bir yapıya dönmesine neden olduğu görülmüştür. Akhenaton’un da aynı şekilde tarihten silinmeye çalışılmasıyla bu süreç sonlanmıştır.

⁶⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / cilt 1*, 134.

Kaynakça

- A. Renner, Alberta. *Mısır Mitolojisi*. çev. Ercoşkun, Hüseyin. İstanbul, Melisa matbaası., ts.
- Akgün, Sevim Çolak. *Eski Mısır Firavunu IV. Amenofis (Akhenaton) döneminde (1353-1336) siyasî, dini ve kültürel faaliyetler*, ts.
- Altunay, Erhan. *Paganizm-2*. İstanbul: Hermes, 2015.
- Bierbrier, Morris L. *Historical Dictionary of Ancient Egypt*. The Scarecrow Press, Inc., 2. Basım, 2008.
- Desplancques, Sophie. *Antik Mısır*. çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost, 3. Baskı., 2019.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi / cilt 1*. çev. Ali Berktaş. Kabalcı Yayınları, 2003.
- Hart, George - Türk, Mehmet Sait. *Mısır mitleri*. Kızılay, Ankara: Phoenix, 2.baskı : Ağustos 2012., 2012.
- Honour, Hugh - Fleming, John. *Dünya Sanat Tarihi*. çev. Hakan Abacı. Alfa Yayınları, 2016.
- Hornung, Erik. *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*. çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.
- İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu., 1987.
- Kallen, Stuart. *Pharaohs of Egypt*. ReferencePoint Press, 2012.
- King, Leonard William - Hall, Henry Reginald Holland. *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*. çev. Arıcan Uysal. İzmir: İlya Yayınevi, 6. Baskı., 2012.
- Kurhan, Mürüvvet. “İmparatorluk Tanrısı Amon”. *BELLETTEN* 59/226 (20 Aralık 1995), 449-582.
- Narçın, Ali. *A'dan Z'ye Mısır*. ed. Orhan Suveren. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2007.
- Rice, Michael. *Who's Who in Ancient Egypt (Who's Who)*, 2001.
- Sauneron, Serge. *The priests of ancient Egypt*. New York, Grove Press, 1960.
- Sipahioğlu, Mukadder. *Antik Mısır'da rahip sınıfı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, MasterThesis, 2020.
- Uncu, Ebru. “Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü”. *History Studies International Journal of History* 5/1 (ts.), 452-462.
- Wilkinson, Richard H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. Thames & Hudson, First edition., 2003.
- Wilkinson, Toby A. H. - Yolsal, Ümit Hüsrev. *Eski mısır: Mö 3000'den kleopatra'ya bir uygarlığın tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 1. baskı., 2013.
- Wilson, M. L. - David, R. “Cult of the Sun: Myth and Magic in Ancient Egypt”. *The South African Archaeological Bulletin* 37/135 (Haziran 1982), 47.
- Yılmaz, Cemal. *Amarna mektupları ışığında Akdeniz Dünyası'nın siyasî ve sosyal görünümü*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doctoral Thesis, 2019.